

زاینه اشمیتکه، پژوهشگر و متخصص

در مطالعات معتزلی و شیعی

حسین متقی

اشاره

مطالعات و پژوهش‌های این دانشمندان پرکار آلمانی را دوچندان می‌نماید. آقای دکتر مادلونگ، به جهت مقالات فراوانشان در دایرةالمعارف اسلام و جز آن، در مجامع علمی ایران شخصیت شناخته شده‌ای هستند؛ اما از کارهای پژوهشی و شخصیت شاگرد پرکار و برجسته ایشان، یعنی خانم دکتر زاینه اشمیتکه آگاهی کمتری در دست محققان ایرانی است. بر این پایه، نوشتار کنونی را در شناخت اجمالی از ایشان و پژوهش‌های معتزلی و شیعی وی، متمرکز می‌کنیم.

۱. شرح احوال و بیوگرافی

زاینه اشمیتکه، استاد مطالعات اسلامی در دانشگاه آزاد برلین - آلمان^۱ (از ۲۰۰۰ م تاکنون) و استاد مطالعات تاریخی در انستیتو مطالعات پیشرفته دانشگاه عبری اورشلیم^۲ و نیز (از ۲۰۰۲ م تاکنون) یکی از ویراستاران^۳ و تدوینگران مقالات کلامی و فلسفی^۴، برای ویراست سوم دایرةالمعارف اسلام^۵

مطالعه بر روی متون کهن شرقیان، به ویژه نگاه منشوری به میراث مکتوب کهن، دیرزمانی است که ذهن و اندیشه خاورشناسان غربی را به خود معطوف و مشغول داشته است و از همان دوره‌های نخستین شرق شناسی، مطالعات اسلامی، با تمرکز بر روی متون اسلامی، در میان شرق شناسان، از اهمیت خاص و دوچندانی برخوردار بوده است باید دانست که به دلایلی همچون مجاورت با مسلمانان سنتی، کثرت جمعیت و کثرت نسبی منابع، مطالعات اسلامی در جهان غرب، تاکنون، عمدتاً بر محور متون اهل سنت صورت گرفته است و مطالعه روی متون شیعی، نسبت به متون اهل سنت، از درصد پائینی برخوردار بوده است؛ اما اکنون چندی است که آهنگ مطالعه در میراث مکتوب شیعه، با سرعت بیشتری نواخته می‌شود. در جهان غرب، عمده تمرکز مطالعاتی روی متون کهن و موضوعات شیعی، به ویژه شیعه اثنی عشری، بیشتر از سوی شرق شناسانی صورت می‌گیرد که در اروپا و امریکا مستقر هستند؛ به عبارت دیگر، شیعه شناسی، امروزه صورتی بین المللی به خود گرفته است و در همه کشورهای غربی از جمله امریکا، فرانسه، انگلستان، ایتالیا و البته آلمان شیعه شناسی رواج دارد؛ وجود نام اسلام شناسان، شیعه پژوهان، پژوهشگران آلمانی پرآوازه‌ای مانند پروفیسور ویلفرد مادلونگ و شاگرد و همکار فاضل وی، پروفیسور زاینه اشمیتکه^۱ در این روند، ضرورت شناخت بیشتر

1. Sabine Schmidtke.

2. Freie Universität Berlin.

3. Institute for Advanced Studies in The Hebrew University of Jerusalem.

4. Sectional Editor.

5. Theology & Philosophy.

6. Encyclopaedia of Islam, Leiden.

(چاپ لیدن) و همکار سردبیر تاریخ فلسفه (فلسفه اسلامی)^۷ است. وی دارای اشتغالات متعدد و متنوعی است که در ادامه به تفصیل، بدان پرداخته شده است.

باید دانست تحقیقات وی عمدتاً در مطالعات کلامی در دوره‌های میانی اسلام (سده‌های ۱۰-۱۳ م)، بر مبنای عقاید معتزلی متمرکز بوده و «تأثیر و تأثر و ارتباط آرا و اندیشه‌های متکلمان بزرگ شیعه با مکتب کلامی اعتزال» را بررسی می‌کند. باید افزود در میان متکلمان اسلامی، معتزلیان در کنار شیعیان، به عدلیه، یا کسانی که عدل را در زمره اصول اعتقادی خود قلمداد کرده‌اند، شهرت یافته‌اند. چهار اصل اعتقادی معتزلیان عبارتند از: توحید، وعد و وعید، امر به معروف و نهی از منکر، و منزله بین المنزلتین. در برابر معتزلیان، متکلمان اشعری قرار دارند که می‌توان ایمان باوری و ظاهرگرایی را مبنای آموزه‌های اعتقادی آنان دانست.

پروفسور اشمیتکه متولد ۱۹۶۴ م در آلمان است. وی در سال ۱۹۸۶ م، مدرک کارشناسی را از دانشگاه عبری اورشلیم و در سال ۱۹۸۷ م کارشناسی ارشد خود را نیز از مدرسه مطالعات شرقی و آفریقایی، لندن-انگلستان^۸ اخذ نموده است. مقطع دکتری را در دانشگاه آکسفورد-انگلستان^۹ سپری کرده و عنوان پایان‌نامه دکتری (D.Phil) وی نیز اندیشه‌های کلامی علامه حلی (د. ۷۲۶ هـ. / ۱۳۲۵ م)^{۱۰} بوده است که در سال ۱۹۹۰ م از آن دفاع نموده است.

پروفسور اشمیتکه در سال ۱۹۹۶ م موفق به پذیرش در بورسیه فئودور لینن در مدرسه عملی پژوهش‌های عالی، پاریس،^{۱۱} در سال ۱۹۹۸ م در بورسیه فئودور لینن در کالج سنت جان دانشگاه آکسفورد،^{۱۲} در همین سال در بورسیه مرکز مطالعات اسلامی آکسفورد^{۱۳} و در سال ۱۹۹۹ م (تا سال ۲۰۰۲ م) در بورسیه هایزنبرگ انستیتو مطالعات اسلامی برلین^{۱۴} گردیده است. وی در سال‌های ۱۹۹۷-۱۹۹۸ م به عنوان استادیار، سپس به سال ۱۹۹۹ م در مقام استادی،^{۱۵} اجازه تدریس در رشته مطالعات اسلامی دانشگاه بن^{۱۶} را کسب کرده است؛ وی در همین سال‌ها فوق دکتری^{۱۷} خود را در همین دانشگاه^{۱۸} گذرانده است. او از سال ۲۰۰۰ م به عنوان استاد در دانشگاه آزاد برلین، تدریس مطالعات اسلامی را به عهده دارد.

ایشان در سال ۲۰۰۲ م، به دلیل تألیف و انتشار کتاب کلام، فلسفه و تصوف نزد شیعه دوازده امامی، جهان اندیشه‌های ابن ابی‌جمهور احساسی (د. پس از ۹۰۶ هـ / ۱۵۰۱ م)^{۱۹} به زبان آلمانی، جایزه جهانی کتاب سال جمهوری اسلامی ایران را دریافت نمود. در سال ۲۰۰۳ م گروه «پروژه نسخه‌های خطی

معتزلی»^{۲۰} را به همراهی دیوید اسکالر^{۲۱} بنیاد نهاد و خود نیز، از همان سال تاکنون، از اعضای فعال آن بوده است. در همین سال (تا سال ۲۰۰۶ م)، وی به همراه تزوی لانگرم^{۲۲} استاد دانشگاه بار ایلان،^{۲۳} از پژوهانه اعطایی بنیاد پژوهش آلمان-اسرائیل (Gif)^{۲۴} برای مطالعه و تحقیق درباره «ابن کمونه»، برخوردار شده. بین سال‌های ۲۰۰۵-۲۰۰۷ م به دلیل شرکت در «پروژه نسخه‌های خطی معتزلی»، پژوهانه بنیاد فريتس توسن آلمان^{۲۵} را نیز به خود جلب نموده و بین سال‌های ۲۰۰۵-۲۰۰۶ م، در مقام همکار پروفسور ویلفرد مادلونگ^{۲۶} و نیز عضو برجسته و

7. Geschichte der philosophie (Islamische philosophie).
8. School of Oriental and African Studies, London.
9. University of Oxford - England.
10. The thology of al-'Allama al-Hilli d. 726/1325), Berlin: Klaus Schwarz, 1991.
11. Feodor-Lynen Research Fellow at Ecole Pratique des Hautes Etudes (EPHE), Paris.
12. Feodor-Lynen Research Fellow at St. John's College, Oxford.
13. Oxford Centre for Islamic Studies.
14. Heisenberg Research Fellow (Institute for Islamic Studies, Berlin).
15. Habilitation.
16. Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität, Bonn.
17. <http://www.chn.ir>.
18. University of Bonn-Germany.
19. Theologie, Philosophie und Mystik im Zwolferschiittischen Islam des 9./15. Jh: Die Gedankenwelt des Ibn Abi Gumhur al-Ahsa'i (um 838/1434-35-nach 906/1501), Leiden Brill, 2000.
20. Mutazilite Manuscripts Project (see. <http://www.geisteswissenschaften.fu-berlin.de>).
21. David Sklare.
22. Tzvi Langermann.
23. Bar Ilan University.
۲۴. این بنیاد مرکزی است در آلمان که برای تشویق همکاری استادان آلمانی و اسرائیلی پس از جنگ جهانی دوم تأسیس شده است.
25. Fritez Thyssen Foundation.
26. Wilferd Madelung.

هماهنگ کننده گروه پژوهشی «اعتزال در اسلام و یهودیت»^{۲۷} در این پروژه انستیتو مطالعات پیشرفته دانشگاه عبری اورشلیم، شرکت نمود. وی در ماه مارس سال ۲۰۰۶ م به عنوان استاد مدعو به مدرسه عملی پژوهش های عالی^{۲۸} در پاریس، برای پروژه «آثار جدلی اسلامی علیه یهودیت»^{۲۹} دعوت شد.

اشمیتکه از سال ۲۰۰۶ م تاکنون، از مؤسسان و اعضای هیئت نظارتی متون و مطالعات منتشرشده کلام و فلسفه اسلامی^{۳۰} از سوی مؤسسه حکمت و فلسفه ایران^{۳۱} و مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه آزاد برلین^{۳۲} بوده است. ۳۳ پروفیسور اشمیتکه در سال های ۲۰۰۶-۲۰۰۷ م از کمک هزینه اعطایی بنیاد گردا هنکل آلمان^{۳۴} برای پژوهش در «مباحث درون دینی در امپراتوری عثمانی و پیشامدرن ایران»^{۳۵} بهره مند گردید و در سال های ۲۰۰۷-۲۰۰۹ م کمک هزینه (پژوهانه) مؤسسه اسکالیگر کتابخانه دانشگاه لیدن - هلند^{۳۶} را نیز دریافت کرده است. وی افزون بر پژوهانه ها و جوایز متعدد بین المللی،^{۳۷} در سال ۲۰۰۸ م نیز به عنوان پژوهشگر مطالعات اسلامی، موفق شده است برای مدت پنج سال (تا سال ۲۰۱۳ م)، کمک مالی شورای پژوهش اروپا (ERC)^{۳۸} به مبلغ ۱/۸۶ میلیون یورو را به خود اختصاص دهد.^{۳۹} باید دانست این کمک تحت پروژه ای با عنوان «بازشناسی عقل گرایی کلامی در دوره های میانی (سده های ۱۰-۱۳ م) اسلام»^{۴۰} و با هدف حمایت از پژوهشگران اروپا در مقابل محققان ایالات متحده، به وی پرداخت شده است.

اشمیتکه در سال ۲۰۰۸ م (تاکنون) به عنوان یکی از اعضای هیئت مشورتی پروژه «مطالعات درباره فرزندان ابراهیم (ع)»^{۴۱} بوده که از سوی انتشارات بریل در لیدن - هلند منتشر می گردد و نیز از همان سال (تاکنون) از اعضای هیئت مشورتی پروژه «بانک اطلاعاتی فلسفه اسلامی در دوران پس از کلاسیک»^{۴۲} در مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل، مونترآل - کانادا^{۴۳} بوده است. وی همچنین در سال های ۲۰۰۸-۲۰۰۹ م از اعضای انستیتو مطالعات پیشرفته بنیاد گردا هنکل آلمان در پرینستون^{۴۴} و از دریافت کنندگان کمک اعطایی برای تصحیح انتقادی نوشته های صاحب بن عباد طالقانی، در علم کلام بوده است؛ همچنین او در همین سال ها، مجوز اقامت برای کسب تخصص را از مرکز بلاجو بنیاد راکفلر (ایتالیا)^{۴۵} دریافت داشته است. وی از سال ۲۰۰۹ م تاکنون از اعضای هیئت مدیره سالنامه اشراق: فلسفه اسلامی^{۴۶} است که با همکاری انستیتو فلسفه فرهنگستان علوم روسیه - مسکو^{۴۷} و مؤسسه حکمت و فلسفه ایران - تهران^{۴۸} منتشر می گردد. وی همچنین در سال ۲۰۰۹ م، یکی از اعضای هیئت سازماندهی «حدود و مرزهای

آلمانی - اسرائیلی علوم انسانی»^{۴۹} در بنیاد الکساندر فن هومبولت (آلمان)^{۵۰} به شمار می رود. گفتنی است خانم دکتر اشمیتکه در سال های ۲۰۰۹-۲۰۱۰ م به عنوان پژوهشگر مدعو، کرسی تدریس و تحقیق در موضوع «تمدن ها و زبان های خاور نزدیک» را در دانشگاه هاروارد^{۵۱} به دست آورده است.

27. Mu'tazilism in Islam and Judaism.
28. Ecole Pratique des Hautes Etudes (EPHE).
29. Les ouvrages islamiaues de polemique contre de judaisme.
30. Series on Islamic Philosophy and Theology (Texts and Studies).
31. The Iranian Institute of Philosophy, Tehran.
32. The Institute of Islamic Studies, Free University of Berlin.
33. <http://userpage.fu-berlin.de>
34. Gerda Henkel Foundation
35. Interreligious Polemics in the Ottoman Empire and pre-modern Iran
36. Scaliger Institute (Universiteitsbibliothek Leiden).
37. <http://www.oie.ohio-state.edu>.
38. European Research Council (ERC).
39. <http://www.fu-berlin.de>.
40. Rediscovering Theological Rationalism in the Medieval World of Islam (see [ttp://www.geschkult.fu-berlin.de](http://www.geschkult.fu-berlin.de)).
41. Studies in the Children of Abraham (published by Brill, Leiden).
42. Post-classical Islamic Philosophy Database Initiative (PIP-DI).
43. Institute of Islamic Studies, McGill University, Montreal.
44. Institute for Advanced Study, Princeton (Gerda Henkel Stiftung member).
45. Rockefeller Foundation Bellagio Centre).
46. Ishraq: Islamic Philosophy Yearbook.
47. The Institute of philosophy, Russian Academy of Sciences, Moscow.
48. the Iranian Institute of philosophy, Tehran.
49. German-Israeli Frontiers of Humanities (GIFOH).
50. Alexander von Humboldt-Foundation.
51. Department or Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University.

4. Iranian Studies.
5. Der Islam.
6. Journal of the American Oriental Society.
7. Journal of Islamic Studies.
8. Journal of the Royal Asiatic Society.
9. Middle East Studies Association Bulletin.
10. Orientalistische Lieraturzeitung.
11. Polylog.
12. Zeitschrift für interkulturelles Philosophieren.
13. Journal of Intercultural Philosophy.
14. Die Welt des Islams.
15. The World of Islam.
16. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.
17. Journal of the German Oriental Society.
18. The Great Islamic Encyclopaedia (Dá irat-i ma árif-i buzurg-i islámí).
19. Encyclopaedia Iranica.
20. Encyclopaedia of Islam (Third Edition).
21. Encyclopaedia of Jews in the islamic World).
22. Encyclopaedia of the Qurán.
23. Encyclopaedia of the World of Islam (Daneshnama-ye Jahan-e Eslam).
24. Enzyklopädia des Märchens.
25. Lexikon für Theologie und Kirche.
26. Medieval Islamic Civilization .
27. Religion in Geschichte und Gegenwart.

۲. تالیفات، تحقیقات، تصحیحات و مقالات

از پروفیسور اشمیتکه، تا کنون کتب و مقالات متعددی در زمینه اسلام شناسی و کلام معتزلی و شیعی، به خصوص در دوره های میانی اسلام (سده های ۱۰-۱۳ م) تألیف شده و به چاپ رسیده است که عناوین برخی از آنها را مرور می کنیم:

الف) کتابها

1. The Theology of al-Alláma al-Hillí (d. 726/1325); vol. 152 of Islamkundliche Untersuchungen; Berlin: Klaus Schwarz, 1991. 292 p.

52. <http://www.geschkult.fu-berlin.de>.

باید افزود بازبینی علمی مقالات کلامی و فلسفی مؤسسات و نشریات ذیل، بر عهده اشمیتکه است: ۵۲

1. Administració Nacional de Educación Pública (ANEP).
2. Consejo Superior de Investigaciones Cientificas (CSIC).
3. Deutsche Forschungs Gemeinschaft (DFG).
4. Deutscher Akademischer Austauschdienst (DAAD).
5. Alexander von Humboldt Stiftung
6. European Research Council (ERC).
7. European Science Foundation (ESF).
8. Israel Science Foundation (ISF).
9. Journal of the American Oriental Society (JAOS).
10. Journal of Near Eastern Studies (JNES).
11. Journal of the Royal Asiatic Society (JRAS).
12. The Ohio State University (OSU).
13. Oxford University Press (OUP).
14. Schweizerischer Nationalfonds zur förderung der wissenschaftlichen Forschung (SNF).
15. University of California, Los Angeles (UCLA).
16. University of Haifa .
17. Yale University.

همچنین پروفیسور اشمیتکه در برخی دایرةالمعارف های مهم، فرهنگ های تخصصی و نیز برخی نشریات تخصصی در حوزه مطالعات اسلامی، دارای مقالاتی در موضوعات فلسفی و کلامی به زبان های انگلیسی، آلمانی و فرانسوی است که از آن جمله می توان به موارد ذیل اشاره نمود:

1. Bibliotheca Orientalis.
2. Bulletin of the School of Oriental and African Studies.
3. DAVO Nachrichten.

این اثر، در واقع پایان نامه مقطع دکتری (D.Phil) خانم اشمیتکه است که سال ۱۹۹۰ م در دانشگاه آکسفورد- انگلستان^{۵۳} از آن دفاع نموده است. این اثر با عنوان اندیشه های کلامی علامه حلی (د. ۷۲۶ هـ / ۲۵ م ۱۳) از سوی احمد نمایی، از انگلیسی به فارسی برگردانده شده و در ۳۳۶ صفحه به سال ۱۳۷۸ ش توسط انتشارات بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی - مشهد چاپ و منتشر شده است. این کتاب، شامل شرح حال علامه حلی، استادان و شاگردانش و نیز دوران حضور او در دربار اولجایتو (د. ۷۱۶ هـ) و بررسی رساله ها و آثارش در زمینه های گوناگون است. فصل هایی از کتاب به موضوعات کلامی (عدل، نبوت، صفات خداوند، فنا، اعاده، وعد و وعید) می پردازد و موافقت یا مخالفت آرای علامه حلی را با نظریات معتزله و اشاعره، بیان می کند.

2. Theologie, Philosophie und Mystik im zwölfterschitischen Islam des 9./15. Jahrhunderts. Die Gedankenwelt des Ibn Abi Jumhur al-Ahsa'i (um 838/1434-35. nach 906/1501). Leiden: Brill, 2000. (Islamic Philosophy, Theology and Science. Texts and Studies).

این کتاب که عنوان آن: کلام، فلسفه و تصوف نزد شیعه دوازده امامی (قرن ۹ هـ / ۱۵ م)، جهان اندیشه های ابن ابی جمهور احسائی است، به زبان آلمانی تألیف شده است و در سال ۲۰۰۲ م جایزه جهانی کتاب سال جمهوری اسلامی را به خود اختصاص داده است. باید افزود این کتاب توسط احمد رضا رحیمی ریشه، از آلمانی به فارسی ترجمه شده است و گفته شده است در آینده ای نه چندان دور، ان شاء الله منتشر خواهد شد. این اثر از سوی رابرت گلیو^{۵۴} در نشریه مطالعات اسلامی^{۵۵} مورد نقد و بررسی قرار گرفته و گزارش هایی نیز از این اثر در برخی سایت ها^{۵۶} منتشر شده است.

3. Correspondence Corbin-Ivanow; Letters échangées entre Wladimir Ivanow et Stella et Henry Corbin, 1947-1966. Louvain, Paris: Peeters, 1999, 235p; Vol. 4 of Travaux et métudes de l'Institut d'études iraniennes.

مکاتبات هانری کربن و ولادیمیر ایوانف (۱۳۲۶-۱۳۴۵ ش / ۱۹۴۷-۱۹۶۶ م) است که توسط عبدالمحمد روح بخشان از انگلیسی به فارسی برگردانده شده است. این اثر از سوی انتشارات کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی در سال ۱۳۸۲ ش / ۲۰۰۳ م در ۳۳۴ صفحه به چاپ رسیده

است. دکتر غلامرضا اعوانی، رئیس مؤسسه حکمت و فلسفه ایران، درباره این اثر می نویسد: کتاب حاضر، مجموعه نامه هایی است که بین خاورشناس روس، ولادیمیر ایوانف (۱۸۸۶-۱۹۷۰ م) و اسلام شناس و فیلسوف فرانسوی، هانری کربن (۱۹۰۳-۱۹۷۸ م) و همسر ایشان استلا کربن (د. ۲۰۰۳ م) میان سال های ۱۹۴۷ و ۱۹۶۷ م مبادله شده است. این مکاتبات هنگامی آغاز می شود که ولادیمیر ایوانف در سال ۱۹۴۶ م انجمن اسماعیلیه را در شهر بمبئی هند تأسیس می نماید. به جهت علاقه ای که هانری کربن به فرهنگ تشیع و از جمله تفکر اسماعیلی داشته است. در نامه اول، علاقه خود را به پیوستن به این انجمن ابراز می نماید و پس از آن، مکاتبات گسترده ای میان ایشان صورت می گیرد که از خلال آنها نکات مبهمی درباره ایوانف و پروفیسور کربن و همسر ایشان، روشن می شود. در هر نامه، طرفین از کاری که در دست تألیف یا تصحیح دارند، گزارش می دهند و مقدار قابل توجهی از کتب و نسخ خطی بین آنها رد و بدل می شود که علاقه هر دو را درباره موضوع های مورد بحث، بازگو می نماید. در این نامه ها، شوق وافر دو محقق پژوهشگر نسبت به ژرف کاوی در مسائل مورد علاقه، به خوبی آشکار است و نیز این مکاتبات برخی از خصوصیات زندگی و احوال شخصی نویسندگان آنها را برای ما هویدا می سازد. این نامه ها علاوه بر جنبه علمی و پژوهشی، از دید دیگری هم برای خوانندگان فارسی زبان حایز اهمیت اند و آن اینکه بالاخره بر اثر اصرار مکرر کربن برای مسافرت ایوانف به ایران، وی در سال ۱۹۵۹ م به ایران می آید و حدود ده سال آخر عمر خود را در تهران سپری می کند. اکثر نامه های آخر عمر ایوانف، از باشگاه دانشگاه تهران به کربن ارسال شده است. این مکاتبات به همت دانشمند جوان آلمانی، خانم پروفیسور زاینه اشمیتکه فراهم آمده و جای خوشوقتی است که به کوشش آقای روح بخشان به زبان فارسی ترجمه شده و در دسترس خوانندگان

53. University of Oxford - England.

54. Robert Gleave.

55. Journal of Islamic Studies, 2004, 15(1): PP. 80-82.

56. <http://www.bookfinder.com>.

۱۳۸۲ ش توسط مرکز نشر دانشگاهی در تهران به چاپ رسیده است.

7. Schari'a und Moderne: Diskussionen zum Schwangerschaftsabbruch, zur Versicherung und zum Zinsswesen, Deutsche Morgenländische Gesellschaft, 1994, 333p.

این اثر در واقع مجموعه مقالات و رساله های تصحیحی، عمدتاً در موضوع معتزله است که به زبان عربی می باشد. این آثار از آن محمودبن عمر زمخشری و احمد بن محمد بن عطا است که با همکاری جمعی دیتر بلمان^{۵۸} ریشارد گراملیش،^{۵۹} رودیگر لولکر،^{۶۰} زابینه اشمیتکه و ولفگانگ رویشل^{۶۱} در سال ۱۹۹۴ م منتشر شده است.

8. A Jewish Philosopher of Baghdad. 'Izz al-Dawla Ibn Kammuna (d 683/1284-85) and His Writings. Leiden: Brill, 2006, XII_274pp. Vol. 65 of Islamic Philosophy, theology and science.

فیلسوفی یهودی از بغداد، عزالدوله ابن کمونه (د. ۶۸۳هـ) و آثارش، عنوان کتابی است که اشمیتکه آن را با همکاری رضا پورجوادی به رشته تألیف درآورده است. اشمیتکه در این اثر، گزارشی تفصیلی از زندگی، آثار و اندیشه فلسفی ابن کمونه و تأثیر و تأثر آن در میان مسلمانان و یهودیان ارائه داده است.

9. Speaking for Islam: Religious Authorities in Muslim Societies, Leiden: Brill, 2006, IX+305pp. (Social, Economic and Political Studies of the Middle East and Asia; 100).

تحقیقی مشترک به زبان انگلیسی از اشمیتکه و گودرون کرمر^{۶۲} (ویرایش) با عنوان گفتاری درباره اسلام: امور دینی و مذهبی جوامع مسلمان است. در این اثر مباحثی چند درباره اسلام مطرح شده است؛ از جمله اینکه چه کسی سخنگوی اسلام است؟ چه کسی وظیفه هدایت و راهنمایی مسلمانان را بر عهده دارد؟ تا چه اندازه و چگونه فردی اعمال اقتدار مذهبی نموده و چگونه می توان آن را ارزیابی نمود؟ نگرانی های حال حاضر نسبت به اسلام چگونه در نظر گرفته می شود؟ همچنین

57. <http://www.ketabname.com>.

58. Dieter Bellmann.

59. Richard Gramlich.

60. Rüdiger Lohlker.

61. Wolfgang Reuschel.

62. meriGudrun Kr.

فارسی زبان قرار می گیرد...»^{۵۷}.

4. An Anonymous Commentary on Kitab al-Tadhkira by Ibn Mattawayh. Facsimile Edition of Mahdavi Codex 514, (6th/12th Century). Introduction and Indices by Sabine Schmidtke. Tehran: Institute of philosophy & Institute of Islamic Studies, Free University of Berlin, 2006. (Series on Islamic Philosophy and Theology. Texts and Studies; I).

شرح کتاب التذکره فی أحكام الجواهر والأعراض تألیف ابن متویه به زبان عربی است که به صورت متن و شرح، مبحث طبیعیات را از دیدگاه معتزلی مورد بررسی قرار داده است. این اثر با مقدمه انگلیسی و تنظیم فهرست ها از زابینه اشمیتکه و پیشگفتار فارسی نصرالله پورجوادی، به صورت نسخه برگردان (فاکسیمیلی)، از روی نسخه خطی کتابخانه شادروان اصغر مهدوی با تاریخ کتابت ۵۷۰ هـ توسط مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران با همکاری مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه آزاد برلین در سال ۲۰۰۶ م در تهران در ۴۳۶ صفحه منتشر شده است.

5. Uranos. Unabhängige uranische Monatsschrift für Wissenschaft, Polemik, Belletristik, Kunst. Herausgegeben von Ferdinand Karsch-Haack und René Stelter. 1. Jahrgang (1921/22). Nachdruck mit einem Nachwort und Register von Sabine Schmidtke. Hamburg: Männerschwarm, 2002 (Bibliothek Rosa Winkel; 32).

6. Abu-I-Qasim al-Busti: Kitab al-Bahth 'an 'adillat al-takfir wa l-tafsiq (Investigation of the evidence for charging with kufr and fisq). Edited with an Introduction by Wilferd Madelung and Sabine Schmidtke. Tehran: Iran, University Press. 1382/2003, 156 P.

کتاب البحث عن أدلة التكفير والتفسيق، تألیف اسماعیل بن احمد بستی سجستانی است که به اهتمام اشمیتکه و ویلفرد مادلونگ تصحیح شده است. این اثر در ۱۷۴ صفحه در سال

مسائلی همچون رابطه دانش، رفتار و جاذبه، مسائل اجتماعی، عملکرد مکاتب فقهی و کلامی، تلاش در بخشی از دولت‌ها و حاکمان برای سازماندهی دین، جوامع مسلمان خاورمیانه و... در این کتاب مورد بررسی قرار گرفته است.

10. Rational Theology in Interfaith Communication. Abu I-Husayn al-Basri's Mu'atazili Theology among the Karaites in the Fatimid Age. Leiden: Brill, 2006 (Jerusalem Studies in Religion and Culture; 5).

الهیات عقلانی در ارتباط بین ادیبانی: ابوالحسن بصری معتزلی، کلام معتزلی در عصر فاطمی، عنوان کتابی است که اشمیتکه آن را با همکاری ویلفرد مادلونگ نوشته است. در این اثر آمده است: نماینده اندیشه کلام معتزلی در صدر اسلام، بیشتر ابوالحسن بصری شناخته می‌شود. بصره در اوایل قرن هشتم میلادی در حوزه کلامی، به گفتمان غالب معتزلی تبدیل شده بود و آن مکتب در بصره، تا اوایل قرن یازده میلادی ادامه داشت. در آن مکتب، مفاهیم و حقایق اساسی کلامی، همچون وجود خدا، ماهیت صفات و عدالت او، به روش اثبات عقلانی و تطبیق آن با وحی و متن کتاب مقدس صورت می‌گرفت؛ و البته در این روش تقدم عقل در تفسیر کتاب مقدس، کاملاً لحاظ می‌گشت. کلام معتزلی به طور طبیعی متمایل و متأثر از الهیات عقلانی ادیان دیگر بوده، در آن سعی می‌شد ضمن تطبیق با متن کتاب مقدس، تجدیدنظر نیز در آن صورت بگیرد؛ همچنین تلاش می‌شد یک مناسبت، برای برقراری ارتباط بین ایمان خود و جهان اسلام ارائه شود. البته در یهودیت تصور بر این بود که مکتب اعتزال از قرن نهم میلادی پذیرفته شده است و در طول قرن دهم میلادی به اوج خود رسیده است. نگرش مکتب معتزلی به جهان و عقلانیت، با افزایش رقابت و انتقاد از فلسفه مشاء یونانی روبرو بود... آثار کلامی ابوالحسن بصری (د. ۱۰۴۴ م) به طور کلی در میان معتزلیان، نادیده گرفته شده و تنها اندکی محمود ملاحمی خوارزمی بدان پرداخته است و مکتب وی را در آسیای مرکزی مطرح نموده است. باید اذعان داشت منابع مطالعاتی درباره مکتب معتزلی از دیدگاه ابوالحسن بصری، هم اکنون به صورت پراکنده، در کتابخانه‌های جهان موجود است و در این اثر سعی شده است مکتب معتزلی، به خصوص در دوره خلافت فاطمیان، مورد بحث و مطالعه قرار گیرد.

11. Abu I-Husayn al-Basri: Tasaffuh al-adilla. The ex-tant parts introduced and edited by Wilferd Madelung and Sabine Schmidtke. Wiesbaden: Harrassowitz, 2006.

witz, 2006, XX+111+145pp (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes; LVII, 4).

تصفح الأدلة، عنوان بخش بازمانده کتابی از ابوالحسن بصری معتزلی است که آن را اشمیتکه با همکاری اسلام شناس شهیر، ویلفرد مادلونگ^{۶۳} تصحیح نموده، گزارشی از مکتب اعتزال در بصره ارائه کرده است.^{۶۴}

12. Khulasat al-nazar. An Anonymous Imami-Mu'atazili Treatise (late 6th/12th or early 7th/13th century). Edited with an Introduction by Sabine Schmidtke and Hasan Ansari. Tehran: Institute of Philosophy & Institute of Islamic Studies, Free University of Berlin, 2006. (Series on Islamic Philosophy and Theology. Texts and Studies; 2).

خلاصه النظر، اثر مؤلفی شیعی و معتزلی (زنده در قرن ششم و اوایل قرن هفتم هـ) است که با مقدمه و تصحیح حسن انصاری و زابینه اشمیتکه در ۲۲۰ صفحه در سال ۱۳۸۵ ش توسط مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران و مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه آزاد برلین، منتشر شده است. این اثر در چند باب نگارش یافته است که عناوین آن چنین است: باب الکلام فی الصفات، باب العدل، باب الکلام فی التکلیف، باب الوعد والوعید، باب الکلام فی النبوة، باب الامامة، باب فی الأمر بالمعروف والنهي عن المنکر، باب فی الآجال والأرزاق.

13. Two Codices Containing Theological, Philosophical and Legal Writings by Ibn Abi Jumhur al-Ahsa'i (d. After 906/1501): MSS Marwi 855 and 874. Persian Introduction and Indices by Ahmad Reza Rahimi Riseh. English Introduction by Sabine Schmidtke. Tehran: Iranian Institute of Philosophy & Institute of Islamic Studies, Free University of Berlin, 2008. (Series on Islamic Philosophy and Theology. Texts and Studies; 9).

63. Wilferd Madelung.

64. <http://www.Lovelybooks.de>.

with the commentaries by 'Izz al-Dawla Ibn Kam-muna, Edited with an Introduction by Sabine Schmidtke and Reza Pourjavady. Tehran: Iranian Institute of Philosophy & Institute of Islamic Studies, Free University of Berlin, 1386/2007, 303p. (Series on Islamic Philosophy and Theology. Texts and Studies; 6).

کتاب أسئلة نجم الدين الكاتبي عن المعالم لفخرالدين الرازی مع تعالیه عزالدوله ابن کمونه، عنوان اثری از نجم الدین کاتبی قزوینی مشهور به دبیران با تعلیقات سعدالدین بن منصور بغدادی مشهور به ابن کمونه است که توسط اشمیتکه و رضا پورجوادی تصحیح شده، با مقدمه انگلیسی اشمیتکه در ۳۸۸ صفحه در سال ۱۳۸۶ ش توسط مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران و مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه آزاد برلین منتشر گشته است. باید افزود کتاب المعالم جزء آثار نسبتاً کوتاه فخرالدین رازی (د ۶۰۶ هـ) است که ظاهراً آن را در سال‌های پایانی عمر خویش تألیف کرده است. متنی که امروز از المعالم باقی است، دو قسم دارد: یکی اصول دین و دیگری اصول فقه، لیکن به طور دقیق مشخص نیست کتاب در اصل شامل چند قسم بوده است. کاتبی قزوینی (د. ۶۷۵ هـ) رساله‌ای به نام الأسئلة نوشت که حاوی حواشی انتقادی‌ای بر کتاب المعالم رازی بود. کاتبی در سراسر تعلیقه خویش سعی کرده است از متن معالم دور نیفتد و جزئیات استدلال رازی را نقد کند. سپس ابن کمونه بر حواشی انتقادی کاتبی، تعلیقات دیگری نوشته، در آن از نقد اصل کتاب المعالم رازی نیز غفلت نورزیده است. ابن کمونه در مقدمه خود بیان می‌کند: «معالم یکی از سودمندترین و دقیق‌ترین آثار مختصر فخر رازی است و در برخی نقاط، مواضع نویسنده به خوبی بیان شده است». وی اضافه می‌کند: او حتی پیش از دیدن الأسئلة کاتبی، قصد نقد کردن کار رازی را داشته است. بر این پایه می‌توان گفت کار ابن کمونه، هم پاسخی به حواشی کاتبی است و هم نقدی بر معالم رازی.

16. A common rationality: Mutazilism in Islam and Judaism, Vol. 15 of Istanbul Texte und Studien, Ergon Verlag in Kommission, 2007, 520p. (Series in Islamic Philosophy and Theology. Texts and Studies; 4).

تحقیقی دربارهٔ مشترکات عقلانیت: اعتزال در ادیان اسلام

65. <http://www.irip.ir>.

دو مجموعه خطی از آثار فلسفی و فقهی ابن ابی جمهور احساسی، مقدمه و فهرست‌ها از احمدرضا رحیمی ریشه با پیشگفتاری به زبان انگلیسی از زابینه اشمیتکه، از انتشارات مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران و مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه آزاد برلین، این کتاب در حقیقت چاپ نسخه برگردان (فاکسیمیلی) دو نسخه (مجموعه) از آثار ابن ابی جمهور احساسی به شماره‌های «۸۷۴» (شامل ۶ رساله) و «۸۵۵» (شامل ۳ رساله) است که هر دو در کتابخانه مدرسه مروی در تهران نگهداری می‌شوند. این اثر در دو بخش، بخش یکم معرفی مجموعه شماره ۸۷۴، شامل ۶ رساله (سی و دو صفحه مقدمه ۳۴۷ صفحه متن) و بخش دوم نیز به شماره ۸۵۵، شامل ۳ رساله (هشت صفحه مقدمه ۱۰۱ صفحه متن) است. رساله‌های ابن ابی جمهور در بخش نخست کتاب عبارتند از: ۱. مسلک الافهام فی علم الکلام در باب توحید و افعال حق تعالی؛ ۲. قیس الاقتداء فی شرائط الافتاء والاستفتاء در تأیید اجتهاد و نفی تقلید از درگذشتگان و شرایط فتوا دادن و درخواست کردن فتوا؛ ۳. کاشفه الحال عن احوال الاستدلال در اصول فقه با یک مقدمه و پنج فصل؛ ۴. البوارق المحسنیه لتجلی الدرّة الجمهوریة در بررسی مبانی فلسفه اشراق و اصول فقه؛ ۴. ذکر مستحقّی الزکوة در تفسیر آیه شصت از سوره توبه؛ ۶. رساله فی النیة و ذمّ الوسواس فیها در بیان نیت در اعمال.

همچنین رساله‌های بخش دوم این مجموعه عبارتند از: ۱. الرسالة البرمکیة فی فقه الصلاة الیومیة در احکام نمازهای روزانه؛ ۲. المشهدیة فی الاصول الدینیة والاعتقادات الحقیة بالدلائل الیقینیة در اصول دین؛ ۳. عروة المستمسکین بأصول الدین در اصول دین.^{۶۵}

۱۴. لغات موران به پیوست چند اثر پراکنده از یحیی بن حبش سهروردی است که به تصحیح نصرالله پورجوادی و زیر نظر ویلفرد مادلونگ، سید محمود یوسف ثانی، زابینه اشمیتکه و غلامرضا اعوانی در ۱۲۰ صفحه در سال ۱۳۸۶ ش توسط مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایرانی منتشر شده است.

15. Critical remarks on the Najm al-Din al-Katibi on the Kitab al-Ma' alim by Fakhr al-Din al-Razi, together

و یهود است که اشمیتکه آن را با همکاری کامیلا آدانگ و دیوید اسکالر تألیف کرده است.

17. Kashf al-ma'aqid fi sharh qawa'id al-aqa'id, Li-Mahmud Ibn-Ali Ibn-Mahmud al-Himmasi al-Razi; Iranian Institute of philosophy. 2007/1386,168p. Facsimile Edition of MS Berlin, Wetzstein 1527. Introduction and Indices by Sabine Schmidtke. Tehran: Iranian Institute of Philosophy & Institute of Islamic Studies, Free University of Berlin. (Series on Islamic Philosophy and Theology. Texts and Studies; 4).

کشف المعاهد فی شرح قواعد العقائد، تألیف محمود بن علی بن محمود حمصی رازی است که از روی نسخه خطی کتابخانه دولتی برلین، با مقدمه و فهرست های زاینه اشمیتکه توسط مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران و مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه آزاد برلین در سال ۱۳۸۶ ش چاپ نسخه برگردان (فاکسیمیلی) شده است.

آثار کلامی خواجه نصیرالدین طوسی (دانشمند، فیلسوف و متکلم نامدار قرن هفتم هـ) را به دو دسته می توان تقسیم نمود: یک دسته محدود، آثار منسوب به اوست که تا حدودی بر اساس مبانی کلامی اسماعیلیه نوشته شده و مربوط به دوره اقامت و زندانی شدن او در قلاع اسماعیلیه در قهستان است و دسته دیگر، آثاری است که انتساب آنها به طوسی مسلم است و وی در آنها به اثبات مبانی اعتقادی امامیه پرداخته است. دسته اخیر عبارت اند از: مصارع المصارع، رساله الامامة، تجرید الاعتقاد و قواعد العقائد.

تجرید و قواعد، اندکی پس از تألیف شهرت و اهمیت بسیاری یافتند و تأثیر عمیقی بر آثار کلامی امامیه پس از خود برجای نهادند. هر چند از میان این دو، تجرید بیشتر مورد اقبال واقع شد و شروح و حواشی بسیاری بر آنها نوشته شد، اما شروحي چند بر قواعد نیز می شناسیم که مهم ترین آنها شرح علامه حلی (د ۷۲۶ هـ) با عنوان کشف الفوائد است. قواعد العقائد شامل مقدمه و پنج باب به ترتیب: در اثبات موجد عالم، در ذکر صفات خداوند، در ذکر افعال الهی، در نبوت و امامت، در وعد و وعید است و طوسی در طی آن باروش خود که کلام را به فلسفه می آمیزد. از مسائل اعتقادی بحث کرده است؛ در این میان بخشی از باب چهارم به شرح عقاید فرق مختلف در باب امامت می پردازد.

باید افزود کشف المعاهد فی شرح القواعد که چاپ عکسی

آن منتشر شده است نیز از جمله شروحي است که توسط تاج الدین محمود بن علی حمصی رازی، بر قواعد العقائد خواجه نصیرالدین طوسی نوشته شده است. رازی در شرح خود، همه متن قواعد را نیاورده و معمولاً تنها کلمات آغازین بخشی را که شرح می کند، با واژه «قال» آغاز و با «إلی آخره» در پایان، نقل می کند. تاج رازی در شرح خود عیناً از ساختار تألیفی قواعد پیروی می کند. وی تصریح می کند غرض او از این کتاب، تنها شرح عقاید فرق است و در بردارنده عقاید شخصی او نیست. این ادعا البته وفاداری رازی به متن قواعد و آرای طوسی را بهتر نشان می دهد. به گفته اشمیتکه (مقدمه، ص هجده)، شرح رازی را می توان نوعی بازگویی قواعد همراه با جزئیات فراوان دانست که می تواند به طور مستقل از متن اصلی خوانده شود. کشف المعاهد از آن حیث که حلقه ای از نگارش های عقیدتی امامی در ایران پیش از ظهور صفویه است، شایان توجه است؛ در این میان، نسخه کتابخانه دولتی برلین، با توجه به آنکه حاوی تصحیحات و اضافات خود شارح است، دارای اهمیت است؛ جدای آنکه متن آن نیز یکی از شروح کهن قواعد به شمار می رود و تا کنون در اختیار پژوهشگران نبوده است.

نکته پایانی اینکه: از احوال و آثار تاج الدین رازی چیز زیادی نمی دانیم؛ بنا به گزارش و اطلاعات جزئی که خانم اشمیتکه در مقدمه خود (یازده - سیزده) آورده است، گفته شده است که تاج الدین رازی، از شاگردان علامه حلی بوده و به جز کشف المعاهد، شرحی نیز بر الرسالة الشمسية نجم الدین کاتبی (د. ۶۷۵ هـ) و شرحی بر الفصول الایلاقیة محمد بن یوسف ایلاقی (د. حدود ۴۶۰ هـ) با عنوان الامالی العراقیة، داشته است. البته اشمیتکه افزوده است: نسخه هایی در کتابخانه دولتی برلین موجود است که یادداشت هایی از تاج الدین رازی در آنها وجود دارد و در شناخت زمان و مکان زندگی او و خانواده اش کمک بسیاری می کند. وی در مقدمه خود (سیزده - هفده) گزارشی از این یادداشت ها به دست داده است؛ یکی از این نسخه ها، نسخه خطی کشف المعاهد است که برگه هایی از آن به خط اوست و وی در انجامه آن یادآور می شود که او خود نسخه را با متن،

906/1501): Mujli mir'at al-munji fi I-Kalam wa-l-hikmatayn wa-l-tasawwuf. Lithograph edition by Ahmad al-Shirazi (Tehran 1329/1911). Reprinted with an Introduction, Table of Contents, and Indices by Sabine Schmedtke. Tehran: Iranian Institute of Philosophy & Institute of Islamic Studies, Free University of Berlin, 2008 (Series on Islamic Philosophy and Theology. Texts and Studies).

22. Contacts and Controversies between Muslims, Jews and Christians in the Ottoman Empire and Pre-Modern Iran. Eds. Camila Adang & S. Schmidtke. Würzburg: Ergon (forthcoming), (Istanbuuler Texted und Studien).
23. Handbook of Mutazilite Works and Manuscripts. General Editors: Gregor Schwarb, Sabine Schmidtke and David Sklare. Leiden: Brill (Handbuch der Orientalistik) (forthcoming.)

ب) مقالات

1. "Al-Allama al-Hilli and Shi'ite Mu'tazilite Theology". *Spektrum Iran*, 7 iii . (1994) 10-35, 126-7.
2. "The Influence of Sams al-Din Sahrazuri (7th/13th century) on Ibn Abi Jumhur al-Ahsa'i (d. after 904/1499)". *Encounters of Words and Texts: Intercultural Studies in Honor of Stefan Wild on the Occasion of His 60th Birthday*. Presented by His Puplish in Bonn. Edd. Lutz Edzard & Christian . Szyska. Hildesheim: Olms, 1997: 23-32.
3. "Twelver-Shi'ite Ressources in Europe. The Shi'ite Collection at the Oriental Department of the University at Cologne, The Fonds Henry Corbin and the Fonds Shaykhi at the Ecole Pratique des Hautes Etudes (EPHE). Paris, With a catalougue of the Fonds Shaykhi". *Journal Asiatique*, 285 i (1997) 73-122. (With Mohammad Ali Amir-Moezzi).
4. "Neuere Forschungen zur Mu'tazila-Forschung unter besonderer Berücksichtigung der Späteren Mu'tazila

66. <http://www.mirasmaktoob.ir>.

67. Ibrahim Marazka.

مقابلہ نموده است. زابینه اشمیتکه مقدمه ای به انگلیسی نوشته و طی آن به ایجاز درباره آثار کلامی طوسی، شرح قواعد العقائد، تاج الدین رازی و شرح او بر قواعد و نسخه خطی محفوظ در برلین سخن گفته است. این مقدمه با ترجمه فارسی احمدرضا رحیمی ریسہ در آغاز کتاب درج شده است. ۶۶

18. Ferdinand Karsch-Haack: Homoerotik im Arabertum. *Gesammelte Aufsätze*. Herausgegeben von Sabine Schmidtke. Hamburg: Mänerschwarmskript, 2005. (Bibliothek rosa Winkel. Sonderreihe: Wissenschaft IM 3).
19. A Mu'tazilite creed of Az-Zamahsari fi Usul Ad-din, Stuttgart: Steiner, 1997, Vol. 51, Part 4 of *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes: Im Auftrage der Deutschen morgenländischen Gesellschaft, Deutsche Morgenländische. Jar Allah al-Zamakhshari: Kitab al-Minhaj fi usul al-din*. Introduced and edited by Sabine Schmidtke. Beirut: Arab Scientific Publishers, 1428/2007. {2nd Edition}.

المنهاج فی اصول الدین، رساله ای عقیدتی در تبیین اعتقادات معتزلی زمخشری (د. ۵۳۸ هـ / ۱۱۴۴ م)، با بهره گیری و بررسی محتوایی کتاب المنهاج اوست که توسط اشمیتکه از عربی به انگلیسی برگردانده و ویرایش شده است.

20. Badhl al-majhud fi ifham al-Yahud: Samaw'al al-Maghribi's (d. 570/1175): the early recension, Wiesbaden: Harrassowitz. 2006, 71p; (facsimis). (*Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes; LVII, 2*).

کتاب حاضر، بذل المجهود فی افحام الیهود، تألیف صموئل بن یحیی مغربی (د ۵۷۰ هـ / ۱۱۷۵ م) است که اشمیتکه آن را با همکاری رضا پورجوادی و ابراهیم مرازا کا^{۶۷} به صورت تصویری (فاکسیمیلی) منتشر کرده است.

21. Muhammad b. Ali b. Abi Jumhur al-Ahsa'i (d. after

- Wilferd Madelung. Edd. Farhad Daftary & Josef W. Meri. London: I.B. Tauris in association with The Institute of Ismaili Studies, 2003, 64-85.
14. "Re-Edition of al-Minhaj fi usul al-din by Jar Allah al-Zamakhshari". [Persian] Ma'arif, 20 iii (1382/2004) 107-148.
- «تصحیح مجدد المنهاج فی اصول الدین زمخشری»؛ ترجمه رضا پورجوادی؛ مجله معارف، ش ۶۰، آذر-اسفند ۱۳۸۳، ص ۱۴۸-۱۰۷.
15. "Der Brifwechsel Hans Kahnert (Janus) - Kurt Hiller. Eine neue Quelle zu Ferdinand Karsch [-Haack]". Capri. Zeitschrift für schwule Geschichte Nr, 35. (Mai 2004) 24-31.
16. "Qutb al-Din al-Shirazi's (d. 710/1311) Durrat al-Taj and Its Sources. (Studies on Qutb al-Din al-Shirazi I)". Journal Asiatique, 292 i-ii (2004) 309-328 (With Reza Pourjavady).
17. "A Bibliography of Ibn Abi Jumhur al-Ahsai's Works. Translated with additions and corrections by A. R. Rahimi Risseh." [Persian] Nushe Pazuh. A Collection of Essays and Articles on Manuscripts Studies and Related Subjects, 1 (2004) 291-309.
- «کتابشناسی و نسخه شناسی تألیفات ابن ابی جمهور احسائی»، ترجمه احمد رضا رحیمی ریسه؛ نسخه پژوهی، دفتر یکم، قم، ۱۳۸۳ ش، ص ۲۹۱-۳۰۹.
18. "Heinrich Hössli's Quellen zum Orient". Capri. Zeitschrift für schwule Geschichte, Nr. 36 (Januar 2005), pp. 39-46.
19. "The Karaites' Encounter with the Thought of Abu l-Husayn al-Basri (d.436/1044). A Survey of the Relevant Materials in the Firkovitch-Collection, St. Petersburg". Arabica, 53 i (2006), pp.108-142.
20. "Some notes on a new edition of a medieval philo-
ab dem 4./10. Jahrhundert". Arabica, 45(1998) 379-408.
5. "Homoeroticism and homosexuality in Islam: a review article". Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 62 ii (1999) 260-66.
6. "The Doctrine of the Transmigration of Soul according to Shihab al-Din al-Suhrawardi (Killed 587/1191) and his Followers". Studia Iranica 28 (1999). 237-411.
7. "Die westliche Konstruktion Marokkos als Landschaft freier Homoerotik". Die Welt des Islams, 40.
8. "Theologie, Philosophie und Mystik. Ein Beispiel aus dem zwölfterschiitischen Islam des 15, Jh". Edith Stein Jahrbuch. Jahreszeitschrift für Philosophie, Theologie, Pädagogik, Andere Wissenschaften, Literatur, Kunst, 7(2001) 174-191.
9. "Schriftenverzeichnis Ferdinand Karsch [-Haack] (1853-1936)". Capri. Zeitschrift für schwule Geschichte, Nr. 31 (Dezember 2001) 13-32.
10. "II Firk. Arab. 111 - A copy of al-Sharif al-Murtaza's Kitab al-Dhakhira completed in 427/1079-80 in the Firkovitch-Collection, St. Petersburg." [Persian] Ma'arif, 20 ii (1382/2003) 68-84.
- «نسخه ای کهن از کتاب الذخیره شریف مرتضی، تاریخ کتابت: ۴۷۲ هـ»؛ ترجمه رضا پورجوادی؛ مجله معارف، ش ۵۹، مرداد-آبان ۱۳۸۲، ص ۶۸-۸۴.
11. "Recent Studies on the Philosophy of ILLumination and Perspective for Further Research." In: Daneshnamah. The Bilingual Quarterly of the Shahid Beheshti University, 1 ii (Spring/Summer 2003) 101-119 (English Section), 69 (Persian Section).
12. "Studies on Sa'd b. Mansur Ibn Kammuna (d. 683/1284): Beginnings, Achievements, and Perspectives". Persica. Annual of the Dutch-Iranian Society, 29(2003) 105-121 [Published in 2004].
13. "The ijaze from Abd Allah b. Salih al-Samahiji to Nasir al-Jarudi al-Qatifi: A Source for the Twelver Shi'i Scholarly Tradition of Bahrayn". Culture and Memory in Medieval Islam. Essays in Honour of

- la Adang, Sabine Schmidtke & David Skalre. Wurzburg: Ergon, 2007, pp) 229-296 (with Wilferd Madelung).
27. "The Qutb al-Din al-Shirazi (d. 710/1311) Codex (Ms. Mar'ashi 12868) (Studies on Qutb al-Din al-Shirazi II)." *Studia Iranica* 36 (2007), pp. 279-301 (with Reza Pourjavady).
28. "Islamic Rational Theology in the Collections of Leiden University Library. The Supplements' of the Zaydi Imam al-Natiq bi-l-haqq (d. 1033) to the theological Summa of Abu. Ali Ibn Khalád (fl. second half of the 10th century)." *Omslag. Bulletin van de Universiteitsbibliothek Leiden en het Scaliger Institute* 3-2007, pp. 6-7 (with Camila Adang).
29. "Etude de la litterature polemique contre le judaisme." *Annuaire* 114. Resume des conferences et travaux 2005-2006. Ecole Pratique des Hautes Etudes. Sections Religieuses. Paris 2007, pp. 183-186.
30. "Der Kategorienkommentar von Abu-Farag Abdallah Ibn al-ayyib. Texte und Untersuchungen. BY CLEOPHEA FERRARI"; in: *Journal of Islamic Studies* 2007 18 (3) 413-414.
31. "Rationalism et theologie dans le monde musulman medieval. Bref etat des lieux." *Revue de L'histoire des religions* (forthcoming) (with Mohammad Ali Amir-Moezzi).
32. "Ahamad b. Mustafa Tashköprüzade's (d. 968/1561) Polemical tract against Judaism." *Al-Qantara Revista de Estudios Arabes* 29 i (2008), pp. 79-113 [&Corrigendum i-ii] (with Camila Adang).
33. "Qadi Abd al-Jabbar al-Hamadani (d.415/1025) on The Promise and Threat. An Edition of a Fragment of his kitab al-Mughni' fi abwab al-tawhid wa l-adl Preserved in the firkovitch-Collection, St. Petersburg (II Firk. Arab. 105, ff. 14-92). *Mélanges de l'Institut dominican d'Etudes orientales*, 27 (2008), pp. 37-117 (with Omar Hamdan).
34. "Ibn Kammuna, filusuf-i ta'thir gudhar," *Kitab-i sopical text in Turkey: Shams al-Din al-Shahrazuri's Rasa'il al-Shajara al-ilahiyya*". *Die Welt des Islams*, 46i (2006), pp. 76-85 (With Reza Pourjavady).
21. "Muslim Polemics against Judaism and Christianity in 18th Century Iran. The Literary Sources of aqa Muhammad Ali Bihbahani's (1144/1732-1216/1801) Radd-i shubahat al-Kuffar". *Studia Iranica*, 35 (2006), pp. 69-94 (with Reza Pourjavady).
22. "Mu'tazili Manuscripts in the Abraham Firkovitch Collection, St. Petersburg. A Descriptive Catalogue." *A Common Rationality. Mu'tazilism in Islam and Judaism*. Eds. Camilla Adang, Sabine Schmidtke & David Sklare. Wurzburg: Ergon, 2007, pp.377-462.
23. "Forms and Functions of, Licences To Transmit' (Ijazas) in 18th-Century-Iran Abd Allah al-Musawi al-Jaza'iri al-Tustari's (1112-73/1701-59) Ijaza Kabira". In: *Speaking for Islam. Religious Authorities in Muslim Societies*. Eds. Gurdun Krämer & Sabine Schmidtke. Leiden: Brill, 2006, pp. 95-127.
24. "Ferdinand Karsch-Haack. Ein biobibliografischer Abriss." *Capri. Zeitschrift für schwule Geschichte*, Nr. 38 (Januar 2006), pp.24-36.
25. "The Jewish Reception of Samaw'al al-Maghribi's (d. 570/1175) Ifhamm al-yahud. Some Evidence from the Abraham Firkovitch Collection I". In: *Jerusalem Studies of Arabic and Islam*, 31 (2006) pp. 327-349 [Studies in memory of Professor Franz Rosenthal] (with Bruno Chiesa).
26. "Yusuf al-Basri's First Refutation (Naqd) of Abu l-Husayn al-Basri's. Theology." *A Common Rationality. Mu'tazilism in Islam and Judaism*. Eds. Cami-

- 'aqa'id. "Tribute to Michael. Studies in Jewish and Muslim Thought Presented to Professor Michael Schwartz, eds. Sara Klein-Braslavy, Binyamin Abrahamov, Josef Sadan, Tel Aviv: The Laster and Sally Entin Faculty of Humanities, The Chaim Rosenberg School of Jewish Studies, 2009, PP. 67* - 78* (in press).
42. "Abu al-Husayn al-Basri and his transmission of bibliocal Materials from Kitab al-din wa-aldawla by Ibn Rabban al-Tabari: The evidince from Fakhr al-Din al-Razi's Mafatih al-ghayb." *Islam and Christian-Muslim Relations*, 20 ii (2009),. pp. 105-118.
43. "The Doctrinal views of the Banu I-Awd (early 8yh/ 14th century): an analysis of ms Arab. f. 64 (Bodleian Library, Oxford)." *Le shi'isme imamite quarante ans apres. Hommage a Etan Kohlberg*. Eds. Mohammad Ali Amir-Moezzi, Meir Barasher, Simon Hopkins. Turnhout: Brepols, 2009, PP. 357-382.
44. "New sources for the Life and work of Ibn Abi Jumhur al-'Ahsa'i." *Studia Iranica* 38 (2009) (in press).
45. "Mutazili Discussions of the Abrogation of the Torah. Ibn Khallád (4th/10th century) and His Commentators." *Reason and Faith in Medieval Judaism and Islam*. Eds. Maria Angeles Gallego and Judith Olszowy-Schlanger. Leiden: Brill (forthcoming) (with Camilla Adang).
46. "The Rightly Guiding Epistle (al-Risala al-Hadiya) by Abd al-Salam al-Muhtadi al-Muhammadi. A Critical Edition." *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 35 (2009) (in Press).
47. "Moshe Perlmann (1905-2001): List of Writings and Publications." *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 35 (2009) (in Press).
- mah-i falsafa 2 xiv (Aban 1387/December 2008) [Special issue devoted to Ibn Kammuna], pp. 133-135.
35. "Abu al-Husayn al-Basri on the Torah and its Abrogation." *Mélanges de L'Universite saint Joseph*, 61 (2008), pp. 559-580.
36. "Theological Rationalism in the Medieval World of Islam." *Al-'Usur al Wusta: The Bulletin of Middle East Medievalists*, 20 i, April, 2008, pp. 17-29
37. "Rationale Theologie in der islamischen Welt des Mittelalters." *Verkündigung und Forschung*, 53 ii (2008), pp. 57-72.
38. "Qutb al-Din-Shirazi (d. 710/1311) as a Teacher: an analysis of his ijazat. (Studies on Qutb al-Din al-Shirazi III)." *Journal Asiatique* (forthcoming) (with Reza Pourjavady).
39. "Epistle Convincing the Jews regarding [the error of] what they claim about the Torah on the basis of theology (Risalat ilzam al-yahud fima za'amu fi l-tawrat min qibal ilm al-Kalam) by Publications Sabine Schmidtke iii al-Salam. Abd al-Allam. A critical edition," *Contacts and Controversies between Muslims, Jews and Christians in the Ottoman Empire and Pre-Modern Iran*. Eds. Camila Adang & Sabine Schmidtke. Wurzburg: Ergon (forthcoming) (Istanbuler Texte und Studien).
40. "Sayyid Muhammad Mahdi al-Burujirdi al-tabataba'i's ("Bahr al-Ulum," d.1212/1797) debate with the Jews of Dhu l-Kifl. A survey of its transmission, with critical editions of its Arabic and Persian versions," *Contacts and Controversies between Muslims, Jews and Christians in the Ottoman Empire and Pre-Modern Iran*. Eds. Camilla Adang & Sabine Schmidtke. Wurzburg: Ergon (forthcoming.)Istanbuler Texte und Studien) (with Reza Pourjavady).
41. "MS Berlin, Wetzstein II 1527. A unique manuscript of Mahmud b. Ali b. Mahmud al-Himmasi al-Razi's *Kashf al-ma'qid fi sharhi Qawa'id al-*

کلام و علوم اسلامی، در ساختمان مرکز، واقع در خیابان انقلاب، بین ابوریحان و دانشگاه، ساختمان فروردین، طبقه دوم واحد ۹، درباره «تأثیر اندیشه های فلسفی ابن کمونه بر فلاسفه پس از خود» برگزار شد. اشمیتکه که سخنرانی اش به صورت مستقیم و از طریق اینترنت توسط Paltak Messenger از اتاق mirasmaktoob پخش می شد، گفت: «ابن کمونه یکی از مهم ترین فلاسفه عالم اسلام پس از ابن سینا است و جزو فلاسفه ای بود که در زمان حیات خود به شهری رسید و غیر از مکاتبات عدیده ای که با شرق عالم اسلام داشت، دو کتاب، شرح تلویحات و الجدید فی الحکمة را نوشت که در زمان حیات وی در تبریز، بغداد، اصفهان و حتی نجف مورد استقبال قرار گرفت و از آنها نسخه برداری شد».

او با اشاره به تأثیراتی که ابن کمونه بر فلاسفه پس از خود گذاشته است، گفت: «شهرزوری و قطب الدین شیرازی در آثار خود از ابن کمونه متأثر شده اند؛ به صورتی که قطب الدین شیرازی می گوید: در شرح حکمة الاشراق از بعضی شروح ابن کمونه استفاده کرده ام. درة التاج قطب الدین شیرازی، تقریباً ترجمه کتاب الجدید فی الحکمة ابن کمونه است؛ بدون اینکه قطب الدین شیرازی به اصل آن اشاره ای کرده باشد. قطب الدین شیرازی شاگردان خود را تشویق به خواندن آثار ابن کمونه کرده است و خود نیز بیشتر آثار خود را از ابن کمونه اتخاذ کرده است. بسیاری از فلاسفه پس از ابن کمونه از بخش منطوق اندیشه او بسیار کم استفاده کرده اند. مثلاً غیاث الدین دوانی^{۷۰} که یک قرن و نیم پس از ابن کمونه بوده است، فقط به شبهه ای که او مطرح کرده، یعنی محال بودن واجب الوجود، توجه کرده است و حتی در زمان شمس الدین خفزی، شناخت فلسفه ابن کمونه، دچار تحریف می شود و بسیاری دیگر به آثار خود ابن کمونه رجوع نمی کنند، بلکه از طریق آثاری که دوانی درباره شبهات او نوشته، ابن کمونه را می شناسند. خفزی در کتاب خود، شرح تجرید خواجه [نصیر الدین طوسی]، بحث وحدت واجب الوجود را مطرح کرده و به شدت با وی مخالفت کرده است. ظاهراً خفزی از طریق آثار دوانی، ابن کمونه را می شناسد و نمی دانسته است که ابن کمونه شبهه ای را که گفته است، خودش نیز جواب داده است و به همین دلیل به شدت شبهه ابن کمونه را مورد حمله قرار داده است. عصمت الله بن کمال الدین بخاری نیز دو شبهه جذر اصم و شبهه استلزام را به

48. "Moshe Perlmann (1905-2001): A Biographical: A Biographical Sketch" Jerusalem Studies in Arabic and Islam 35 (2009) (in Press).

۴۹. «جَبَّائِي، ابوعلی محمد بن عبدالوهاب»؛ دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، ج ۹، ص ۵۴۴-۵۴۰.

۵۰. «نظریه تناسخ نفس از نظر شهاب الدین سهروردی و پیروانش»؛ مقاله ارائه شده در همایش جهانی حکیم ملاصدرا، تهران، اول خردادماه ۱۳۷۸. چاپ شده در مجلد سوم، ملاصدرا و مطالعات تطبیقی، تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا، ۱۳۸۰ ش.

۵۱. «تستری، ابوالفضل»؛ دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر محمدکاظم بجنوردی، ج ۱۵، ص ۲۹۵-۲۹۶.

۵۲. «مواجهه قرائیم با تفکر ابوالحسین بصری بر مبنای مجموعه فرکوپیج در سن پترزبورگ»؛ ترجمه محمدکاظم رحمتی، مجله هفت آسمان، ش ۳۳، بهار ۱۳۸۶، ص ۱۷۱-۱۹۲. این مقاله برای بار دوم در کتاب فرقه های اسلامی ایران در سده های میانه (۱۳۸۷ ش) چاپ شده است.

۵۳. «ابن جمهور احساسی و رابطه او با مکتب شیراز»؛ مقاله ارائه شده در نخستین کنگره بین المللی مکتب فلسفی شیراز، هفتم و هشتم اردیبهشت ماه ۱۳۸۳، تالار علامه جعفری دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شیراز. ^{۶۸}

۵۴. «ابن عودی از عالمان شیعی حله و مجموعه ای ارزشمند به خط ابن عودی در بادلیان»؛ عنوان مقاله ای نانوخته است که موسوی قهدریجانی در وب سایت خویش ابراز داشته اشمیتکه و عده نگارش آن را داده است و او قصد ترجمه آن را برای یادنامه مرحوم عبدالعزیز طباطبایی دارد. ^{۶۹}

۳. نگاهی به برخی دیدگاه های دکتر اشمیتکه، در سخنرانی ها

الف) در روز دوشنبه ۸ خردادماه ۱۳۸۵، ساعت ۱۷-۱۹، چهل و دومین نشست تخصصی، از سلسله نشست های مرکز پژوهشی میراث مکتوب با سخنرانی پروفیسور زبینه اشمیتکه برای جمعی از دانشمندان، محققان و دانشجویان حوزه فلسفه،

68. <http://www.kakaie.com>.

69. <http://www.kateban.ir>.

۷۰. وی می بایست «جلال الدین دوانی» بوده باشد.

او نسبت داده است. می‌توان گفت: ملاصدرا تنها کسی بوده است که با استفاده از کتاب‌های شمس‌الدین خفیری بحث شبهات ابن‌کمنه را پیگیری کرده است و متوجه می‌شود این مسایل را او مطرح نکرده است. ملاصدرا متن ابن‌کمنه را در اختیار نداشته و اگر داشت، چه بسا بحث را به نحو دیگری مطرح می‌کرد. میرداماد با لحن تحقیرآمیزی در رابطه با ابن‌کمنه صحبت می‌کند که شاید به این دلیل است که متن ابن‌کمنه را در اختیار نداشته است و تفکر و فلسفه ابن‌کمنه چیز دیگری بوده است. فلاسفه اسلامی ابن‌کمنه را فقط از طریق شبهه‌های او می‌شناختند. در دوران صفویه رساله‌های متعددی درباره سه شبهه‌ای که به ابن‌کمنه نسبت داده شده، نوشته می‌شود و در این میان تنها چیزی که ناشناخته باقی می‌ماند، فلسفه او است.

ب) همایش قطب‌الدین شیرازی، در خردادماه ۱۳۸۵ توسط فرهنگستان هنر^{۷۱} در تهران برگزار شد. این همایش دارای پنج برنامه هم‌اندیشی به ترتیب در شهرهای تهران، شیراز، کازرون، تبریز و قم بوده است. پس از سخنرانی‌ها، جلسه پرسش و پاسخی با حضور دکتر زابینه اشمیتکه، دکتر رضا پورجوادی، دکتر سیدحسین سیدموسوی، دکتر جودی فایفر و دکتر مصطفی ندیم، حول محور «پذیرش وحدت نفس» و «ضرورت تحقیقات بیشتر درباره زندگی قطب‌الدین شیرازی» برگزار شد. سخنرانی خانم اشمیتکه در این همایش، درباره مجموعه‌ای به خط قطب‌الدین شیرازی بود که اخیراً در کتابخانه آیت‌الله مرعشی قم کشف شده است. او درباره شخصیت فلسفی قطب‌الدین گفت: «او شاگرد نصیرالدین طوسی و نجم‌الدین کاتبی بود؛ اما آنچه در آثارش می‌بینیم، چندان تحت تأثیر خواجه نصیر یا کاتبی نیست؛ یعنی به جز چند مسئله در حوزه منطوق که در آنها قطب‌الدین از خواجه نصیر پیروی کرده، دیگر شباهتی نیست. حواشی حکمة‌العین هم نشان می‌دهد که او با کاتبی اختلاف نظر داشته است».

در تکمیل سخنان اشمیتکه، رضا پورجوادی گفت: «قطب‌الدین در نیمه دوم قرن هفتم پیرو فلسفه‌ای بوده که پایه آن رویکردی جدید به افکار سهروردی بوده است». وی افزود: «رساله دیگر قطب‌الدین در فلسفه، ترجمه لفظ به لفظ کاشف ابن‌کمنه است که در درة‌التاج آمده است. در این رساله قطب‌الدین در بحث‌های منطقی نظریه‌های متفوتی ارائه می‌دهد و بخش‌های دیگری را خودش اضافه کرده است».

پورجوادی، نداشتن عنوان مشخص را یکی از ویژگی‌های رسالات ابن‌کمنه دانست و گفت: «بسیاری از نوشته‌های ابن‌کمنه عناوین مختلف دارد. رساله مهم دیگرش نیز راجع به دین اسلام، مسیحیت و یهودیت است که خیلی عینی و به دور از غرض‌ورزی درباره این ادیان بحث کرده است».^{۷۲}

۴. نگاهی به استنادات منابع، به دیدگاه‌ها و نظریات دکتر اشمیتکه

الف) در برخی مصادر، همچون دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی (زیر نظر محمدکاظم بجنوردی)، به برخی نظریات و مقالات اشمیتکه استناد شده است و برای نمونه در مدخل باقلانی (ج ۱۱) چنین آمده است: «باقلانی از نظریه ذرات و اعراض، برای تضمین قیومیت و قدرت مطلقه خداوند بهره می‌گرفت، اما نکته‌ای که ولفسن نیز مورد توجه قرار داده، این است که نظریه باقلانی در این خصوص یکی از صورت‌بندی‌های نظریه سنی انکار علیت است که درست در برابر نظر فیلسوفان و برخی معتزله چون نظام، مطرح شده بود. بنابر تحلیل ولفسن، باقلانی در عین حال که با اصحاب اشعری خود در اینکه این اعراض بقا ندارند، اتفاق نظر داشت، درباره توضیح بقای اجسام با ایشان مخالف بود؛ بدین شکل که عبارت «احوال هستی» (اکوان) را جایگزین توضیح ایشان با عبارت «معنی بقا» می‌کرد؛ البته با این همه، توضیح وی در زمینه بقا و بنابر آن درباره فنای اجسام، همان توضیح یاران اشعری او بود (اشمیتکه، ص ۵۱۴). اشمیتکه بر اساس قول ابوالفاسم انصاری در الغنیه ابراز می‌دارد: باقلانی هرچند در آغاز، با نظریه اشعری درباره بقا موافق بوده، اما نقل شده که بعد آن وارد کرده است. استدلال او چنین سامان گرفت که وی در مورد قدیم بودن صفات خداوند شک کرد. پرسش وی این بود که آیا این صفات به عرض بقا نیاز دارند؟ اگر نیازمند به عرض بقا هستند، طبعاً این مخالف نظری است که هیچ عرضی ذاتی

71. <http://www.honar.ac.ir>.

72. <http://www.ircap.com>.

«Arabica» نگاشته اند و شنیده ام که [از سوی محمد کاظم رحمتی] به فارسی هم ترجمه شده است، می توان دید. در خوارزم و برخی از نقاط دیگر خراسان بزرگ، معتزلیان تا قرن های بعدی هم حضوری ضعیف داشته اند، اما از آثار متأخر آنان چندان چیزی باقی نمانده و البته هنوز مجال تحقیق در این مورد باز است؛ شاید در کتابخانه های آسیای مرکزی و یا در کتابخانه های ترکیه بتوان نسخه های حنفیان معتزلی متأخر را شناسایی کرد. البته معتزلیان آثار ادبی و یا بعضاً مذهبی دیگری هم داشته اند که برخورد با آن آثار متفاوت بوده و اقبال بیشتری در مورد آنها دیده می شود. فی المثل در مورد نویسنده ای مانند زمخشری که متکلم و مفسری معتزلی بوده، داستان کاملاً متفاوت است. وی به عنوان ادیب و مفسر خیلی زود شهرتی جهانی در حوزه اسلامی پیدا کرد و آثار او مرزهای اعتزال را درنوردید و حتی مورد استقبال اشعریان قرار گرفت. نگاهی به آثار تفسیری و تاریخی و رجالی دوران های بعد، به خوبی گواه این مسئله است و نیازی به ارائه شواهد نیست؛ فی المثل در دغد الازار در تاریخ رجال شیراز، می توان معاینه اقبال به تفسیر الکشاف را در سده هشتم قمری دید و بازتاب آن حتی در شعر حافظ هم دیده می شود. البته همواره استناد به این تفسیر در میان اهل سنت توأم با انتقاد نیز بوده و آثاری در انتقاد از آن و نیز در حاشیه آن نوشته شده که در کشف الظنون و ایضاح المکنون در جاهای مختلف نام این آثار سنی آمده است؛ اما جالب این است که در حالی که آثار ادبی و تفسیری زمخشری معتزلی در کتابخانه های شرقی و غربی باقی مانده است و برخی از آنها نسخه های بی شماری نیز دارند (از جمله تفسیر الکشاف که نسخه های کهنی دارد؛ البته برخی نسخه های کهنه آن هم در کتابخانه های یمن موجود است)، اما به آثار کلامی زمخشری که بر طبق مسلک اعتزالی نوشته شده، اقبالی وجود نداشته است؛ فی المثل رساله المنهاج فی اصول الدین زمخشری که آشکارا براساس مذهب معتزله نوشته شده، تنها در یمن مورد اقبال بوده و نسخه های آن هم در کتابخانه های این کشور در طول قرون در دسترس بوده است. این کتاب در سال های اخیر به وسیله خانم اشمیتکه منتشر گردید (در سه نوبت، مستقلاً و یا در مجله معارف تهران) و در مقدمه آن می توان اندیشه های کلامی زمخشری را مورد مطالعه قرار داد؛ کمابینه که پروفیسور مادلونگ هم مقاله ای در این موضوع دارند که خانم اشمیتکه از آن بهره برده اند. آخرین نماینده نامدار معتزلی در مراکز اصلی خلافت،

خداوند و صفات او نیست. نقل شده است که ابوالحسن اشعری معتقد بود صفات خداوند به علت بقای او باقی می ماند و به نظر باقلانی، نتیجه این رأی آن است که هر چیزی در اصل ممکن است بذاته باقی بماند (غزالی، ص ۱۳۱). اشمیتکه می افزاید: او براساس این اصل اشعریان که اعراض باقی نمی ماند، گویا استدلال می کرده است که جوهر نیاز به عرض بقا ندارد، بلکه تا زمانی که حداقل یک نمونه از هر نوع عرضی در آنها باشد، آنها باقی می ماند؛ بنابراین او فنا را امتناع هر نوع عرضی می دانست و بر آن بود که جوهر وقتی فانی می شود که «کون» از آن زایل شود. اشمیتکه در عین حال براساس روایت دیگری، می گوید: باقلانی حتی به این نتیجه رسید که دلیلی بر عدم بقای اعراض بذاته وجود ندارد و بر این اساس او با تأثیرپذیری از استدلال های مخالفان، مجبور شد روا بداند که خداوند ممکن است بدن ها را با فعل مستقیم خود معدوم کند (ص ۲۱۴-۲۱۵).

ب) در برخی سایت های علمی - تخصصی به دیدگاه های اشمیتکه توجه شده است؛ برای نمونه در مقاله ای با عنوان «ادبیات معتزلی در تاریخ» چنین آمده است: «از میان انبوهی کتاب که به قاضی عبدالجبار معتزلی نسبت داده شده، متأسفانه تنها شماری محدود در روزگار ما در اختیار است. البته باید گفت که ما نسبت به گذشتگان نزدیک خود از این لحاظ بسیار خوش اقبال تر بوده ایم؛ چرا که تقریباً از سده هفتم قمری عمده آثار معتزلی و از جمله آثار قاضی عبدالجبار در اختیار نویسندگان و دانشمندان اسلامی مراکز اصلی دانش و تمدن اسلامی نبوده و صرفاً در اختیار زیدیان یمن قرار داشته است. زیدیان یمن در تماس با زیدیان و معتزلیان ایران و از جمله در ری و خراسان، میزبان تعداد زیادی از آثار کلامی و اصولی و بعضاً تاریخی معتزلیان عمدتاً در سده های ششم و هفتم بودند و از رهگذر آنها هم اینک بیشتر آثار معتزلی شناخته شده و موجود در اختیار است... . تعدادی از آثار معتزلی نیز در میان سنت قرآنی در مصر و شام باقی مانده است که شرح آن را در مقاله ای که اخیراً خانم پروفیسور زابینه اشمیتکه به زبان انگلیسی در مجله

ابن ابی الحدید است که چنان که از شرح او بر نهج البلاغه برمی آید، شماری از کتاب های معتزلیان را در اختیار داشته و از آنها استفاده کرده است. سالیانی پیش در بغداد یک کتابشناسی از کتابخانه ابن ابی الحدید مستقلاً منتشر شد که این منابع در آنها معرفی شده اند.

آنچه گفته شد، مقدمه ای است برای اینکه گفته آید که اگر امروزه ما از تقریباً بیشتر از نیمی از کتاب المغنی قاضی عبدالجبار همدانی به لطف انتشار آن در مصر (تحت اشراف طه حسین) و براساس نسخه های یمنی این کتاب بهره مند هستیم، این بدان معنا نیست که گذشتگان ما هم همواره از این کتاب بهره مند بوده اند. کتاب المغنی قرن ها در مناطق اصلی تمدن اسلامی غایب بوده و تنها در کتابخانه های یمن و یا بخشی از آن در کتابخانه قرائیم حضور داشته است. بنابراین اندیشه های معتزلیان برای سده های متوالی عمدتاً از طریق آثار دیگران و از جمله آثار مخالفان شان خوانده می شده و در دسترس قرار می گرفته است و بسیاری از پیش زمینه های افکار آنان به همین دلیل به درستی درک نمی شده است. امروزه نیز به دلیل از میان رفتن آثار متکلمان متقدم معتزله، مانند ابوالهذیل، ابراهیم نظام، جبایی ها و دیگران، تنها از طریق منابعی مانند آثار قاضی عبدالجبار است که می توان پاره هایی از اندیشه آنان را شناسایی و بازسازی کرد. در سده های اولیه هم کم و بیش همین وضع برقرار بوده و بسیاری از آثار دو سه نسل اول معتزلیان، حتی در اختیار معتزلیان متأخرتر نبوده است. در بسیاری موارد، کتاب های فرق شناسی، مانند مقالات الاسلامیین ابوالحسن اشعری و یا آثار جدلی و ردیه نویسی مانند آثار کلامی اشعریان منبع نویسندگان و دانشمندان برای شناسایی آرای معتزلیان مقدم بوده است و در دوره های بعدی با کوچ معتزلیان و آثار و کتاب هایشان به یمن، حتی منبعی مانند المغنی عبدالجبار در اختیار نبوده که دست کم از طریق آن آثار، آرای معتزلیان مورد مطالعه و داوری قرار گیرد؛ از دیگر سو آثار زیدیان معتزلی ایران و یمن هم در اختیار نویسندگان و دانشمندان غیرزیدی قرار نداشته و از این رو برداشتی که از معتزله در سده های متأخر وجود داشته، عمدتاً متکی بر نوشته های مخالفان آنان و یا شماری از همفکران آنها بوده است؛ در این میان آثار کلامی فخر رازی سهمی بسیار مهم در شناسایی اندیشه های معتزله در میان اشعریان داشته و ما می دانیم که فخر رازی از آرای ابوالحسن بصری و محمود ملاحمی خوارزمی تأثیر پذیرفته و از آثار آنان

بهره مند بوده است (ر. ک به: زاینه اشمیتکه، آرای کلامی علامه حلی).^{۷۳}

۵. نتیجه

از بررسی آثار شخصیت های پژوهشگر پرآوازه ای، همچون مادلونگ و کلبرگ و اشمیتکه، می توان این نتیجه را گرفت که مطالعات اسلامی با گرایش شیعی، در میان خاورشناسان غربی، اکنون در مجامع علمی و دانشگاهی جهان غرب، آهنگ تند و سریعی به خود گرفته است که صرف نظر از ملاحظات مختلف سیاسی و مذهبی، بر اولیای تأثیرگذار بر روند تحقیق در کشور، از حوزه و دانشگاه، فرض است که ضمن به هنگام سازی، آگاهی، توجه و جهت دادن دانشجویان به پژوهش های نوین، در عرصه های جدید، با ایجاد بسترهای مطالعاتی نوین و فراهم سازی ابزارهای لازم، در آنان اعتماد به نفس بیشتری ایجاد نموده، آنان را در فرآیند شیعه پژوهی در سطح بین المللی، به خصوص در نقد و بررسی نوشته های شرق شناسان و به طور کلی در روند شیعه پژوهی، شرکت دهند و از طرف دیگر بر دانش پژوهان جوان نیز ضروری است، افزون بر توجه به ماهیت و نوع جهت گیری های پژوهش های خاورشناسان، در روش های پژوهشی، مواد تحقیقی و جهت دادن به نوع پژوهش ها و نیز توجه به اولویت های پژوهشی، از توجه به متون کهن شیعی که همان، میراث مکتوب شیعه (نسخه های خطی) است، غفلت نورزند و باتوجه به نیازهای جهانی روز، خود را برای سبقت در پژوهش ها آماده سازند و با ایجاد بسترها و فضا سازی های نو، به خصوص از متن های پژوهشگران غربی و روش های پژوهشی، در نقد و بررسی آنها، بهره جویند؛ تا اینکه هماهنگ با جریان شیعه پژوهی در جهان معاصر، تعالی، شکوه و عظمت مذهب مترقی «شیعه اثنی عشری» را به عنوان «اسلام اورژینال»، به جوامع علمی جهانی بنمایانند. چنین باد.